

Metin ulhaođlu

1947 yılında Balıkesir’de doğdu. 1970 yılında ODTÜ Ekonomi-İstatistik Bölümü’nden mezun oldu. Üniversite öğrencisiyken 1968’de Türkiye İşçi Partisi’ne (TİP) üye oldu. 1975’ten sonra ikinci TİP’te görev aldı. *Yürüyüş*, *Sosyalist İktidar*, *Gelenek* ve *Sosyalist Politika*’da sorumluluklar üstlendi. 2014’te Halkın Türkiye Komünist Partisi’nin (HTKP) kuruluşunda yer aldı. 2018’de HTKP’nin yeniden TİP adını almasıyla birlikte bu partide görevini sürdürmekte ve internet haber portalı İleri Haber’de yazmaktadır.

Eserleri:

Tarih Türkiye Sosyalizm (1988, Gelenek Yayınları; 1996, Doruk; 2002, YGS; 2012, Yazılama; 2016, Yordam Kitap)

Sovyet Deneyinden Siyaset Dersleri (1989, Gelenek Yayınları; 2018, Yordam Kitap)

Solda Yürüyüş Polemiđi (1991, Gelenek Yayınları)

Binyıl Eşğinde Marksizm ve Türkiye Solu (1997, Sarmal Yayınları; 2002, YGS; 2015, Yordam Kitap)

İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneđi (1998, Öteki Yayınevi)

Solda “Sivil Toplum” Söylemi: Gerçekler ve Yanılsamalar (2000, Can Soyer ile birlikte, Özgür Üniversite Yayınları)

Sivil Toplum: Devletin Büyümesi (2001, İlker Maga ve Kemal Okuyan ile birlikte, YGS)

Binyıl Eşiginde
MARKSİZM VE
TÜRKİYE SOLU

Metin Çulhaoğlu

Yordam Kitap: 233 • Marksizm ve Türkiye Solu • Metin Çulhaoğlu
ISBN-978-605-172-067-8 • *Düzeltilme*: Günnur Aksakal
Kapak Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Şubat 2015 • *İkinci Basım*: Aralık 2020
© Metin Çulhaoğlu, 2015; © Yordam Kitap, 2015

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Çağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: **İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri** (Sertifika No: 44066)
Çobançeşme Mah. Altay Sok. No: 8
Yenibosna / Bahçelievler - İstanbul
Tel: 0212 496 11 11

Binyıl Eşğinde
MARKSİZM VE
TÜRKiYE SOLU

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ	9
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	11
ÖNSÖZ	13
Giriş	15
BÖLÜM 1: TARİHSEL VE GÜNCEL ZEMİN	27
Aydın Konumu ve Aydının Arayışı	29
Türkiye’de Solun Kuruluşu: Birinci Dönem	50
Türkiye’de Solun Kuruluşu: İkinci Dönem	61
Toparlama ve Sonuç	73
BÖLÜM 2: MARKSİZMDE SORUNLU ALAN TANIMLAMALARI	79
Talihsizlikler	81
Nesnellik ve İnsan Etkinliği	92
Bütünlük ve Dolayım	105
Marksizmde Yöntem	117
İki Heyula: Pozitivizm ve İndirgemecilik	129
Gelişme Perspektifleri	142
BÖLÜM 3: İDEOLOJİ TARTIŞMALARI	149
Marx ve İdeoloji Kavramı	151
İdeolojiler Alanı ve Toplumsal Belirlenim	160
Burjuva İdeolojisi, Egemen İdeoloji ve Resmî İdeoloji	171
Marksist Yorumlar ve Tartışma	186
İdeolojik Mücadele	193

BÖLÜM 4: MARKSİZM VE SİYASET KURAMI	201
Siyaset Kuramının Temel Girdileri	203
Siyaset Kuramının Sınırları ve Ötesi	226
Siyaset, Devrim ve Etik	238
BÖLÜM 5: SERMAYE SINIF VE DEVLET	243
Devlet Kuramında Temel Sorular	245
Bağımsızlık, Göreli Özerklik ve Sınıf Aidiyeti	253
Devlet, İktidar, Hükümet	259
Toplumsal Egemenlikten Siyasal Egemenliğe	268
Türkiye İçin Kısa Notlar	279
BÖLÜM 6: LUKÁCS, GRAMSCI VE ALTHUSSER	285
Kuramsal Çabanın Sınırları: Apokaliptik Eşik Beklentisi	287
Bir Kez Daha Bütünlük	300
“Sivil Toplum” Çeşitlemeleri	309
Sonuç	315
BÖLÜM 7: KİMLİK SORUNU İÇİN BİR ÇERÇEVE	321
Sorunun Tanımı	323
Aydınlanma ve Modernizasyon: İki Örnek	331
Siyaset Eksenli Yozlaşma	341
Değişimin Yönü	347
BÖLÜM 8: GÜNÜMÜZÜN İDEOLOJİK AĞIRLIĞI	357
Bütünlük ve Süreç Fikri	359
Yabancılaşma, Uçunmuşluk ve “Söylem Kuramı”	374
Solda Batılılık Yanılsaması	396
SONSÖZ	405
DİZİN	411

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

18 yıl önce basılmış bir kitabın yeni baskısı için önsöz dendiğinde, herhalde içeriğe ilişkin “farklılaşmış” görüşler, “geri çekmeler”, “düzeltmeler” ya da önemli “eklemeler” akla gelecektir.

Bu önsözde bunların hiçbiri olmayacak.

Elbette ilk yazılanların “mükemmelliği”, “üzerine konulamazlığı” nedeniyle değil. Çalışma, bir bütün olarak Marksist öğretinin bileşenleri, kendi iç dengeleri ve gerilimlerine ilişkindir ve aradan geçen zaman içinde bende bunları en baştan yeniden ele almam gerektiği düşüncesini doğuracak herhangi bir gelişme olmamıştır.

İki yoldan olabilirdi: Öyle biri çıkardı ki yazdıkları ve söyledikleriyle Marksist teoride gerçekten bir “devrim” yaratırdı; ilgili kim varsa düşündüklerini bu gözle yeniden ele almaya zorlardı... Bu olmamıştır; kuşkusuz bu kitabın ele aldığı konuları daha derinlemesine, daha fazla kaynağa başvurarak daha yetkin biçimde işleyen Marksistler vardır; ama böyleleri varken bile Marksizm gene “aynı” Marksizmdir. Yani bu kitaptaki temel paradigma geçerliliğini korumaktadır.

İkincisi, dünyamızda öyle sarsıcı gelişmeler yaşanır, öyle süreçler devreye girer, öyle yeni (devrimci) deneyimler yaşanır ki bunların hepsi elinizdeki kitabı şurasından ya da burasından eskitirdi.

Bu da olmamıştır.

Dolayısıyla, kitabın bu yeni basımı dolayısıyla “ne derler” gibisinden bir kaygı taşımıyorum. Zaten 18 yıldır fazla bir şey denmediyse bundan sonra da zordur.

Yeni basım için Yordam Kitap çalışanlarına, Hayri Erdoğan’a, emeği geçen Gönül Gner’e ve basım sürecindeki titiz çabaları dolayısıyla Günnur Aksakal’a içten teşekkürlerimi iletiyorum.

Metin Çulhaoğlu

Şubat 2015, Ankara

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu, baskısının tükenmiş olduğu yaklaşık 2-3 yıllık bir aradan sonra yeniden basılıyor.

Açık söylemem gerekirse, böyle bir kitabın ilk baskısının 2-3 yıl içinde tükenmiş olması bir “başarı” sayılmalıdır. Çünkü kitap, “teori ağacının gri, hayat ağacının ise yeşil olduğunun” sıkça yinelendiği bir ortamda yayınlanmıştı ve içinde fazlaca gri bölümler de yer alıyordu. Goethe’nin, yaprak dökmeyen ağaçları da gri sayıp saymadığını bilmiyorum. Ama, kendi adıma, *Binyıl Eşiğinde*’nin, gri gövdesine karşın yaprak dökmeyen, dolayısıyla hep yeşil kalabilen bir ağaç sayılması gerektiğini düşünüyorum.

Ağaç metaforuyla devam edecek olursak, benim dileğim, bu kitabın, yeri geldiğinde fazla sulu, giderek bataklık zeminleri kurutmak için okalıptüs, çalışkan arılar için akasya, sürgünlerinin ise başka tür bitkiler için aşı çubuğu alınacak bir ağaç olarak görülmesi, böyle kullanılmasıdır. Tek koşul, yapraklarının gevş getirenlere yedirilmemesidir.

Bir de, kesilmemelidir. Çünkü, odunu pek makbul değildir.

Binyıl Eşiğinde, yayınlandıktan sonra, önemli kişilerin önemli tanıtım ve eleştirilerine konu oldu. Beni gururlandıran, istisnasız bütün eleştirilerde belirli bir övgüye, en azından “eme-

ğe saygıya” yer verilmesidir. Hepsini yazamıyorum; ciddi ve titiz eleştirilerini esirgemeyen Coşkun Adalı’ya, Engin Erkiner’e, Cemal Hekimoğlu’na, Metin Kayaoğlu’na ve Ömür Sezgin’e, bu arada Cengiz Gündoğdu’ya içten teşekkürlerimi iletiyorum.

Son teşekkürün muhatabı ise, ikinci baskı için emek veren YGS çalışanlarıdır.

Metin Çulhaoğlu

Temmuz 2002, Ankara

ÖNSÖZ

Kitap önsözlerinin nasıl olduğunu hep bilirsiniz. Yazarlar, bu önsözlerde size çalışma koşullarına ve sürecine ilişkin küçük ipuçları verirler. Çalışmaya katkıda bulunan insanlara teşekkür edilir. Bu insanların kimisi özel belge ve bilgi sağlayarak, kimisi nedense hep “değerli” olan görüş ve eleştirileriyle kitap çalışmasına katkıda bulunmuştur. Ama elbette, kitaptaki yanlışlardan bu insanlar değil, yazarın kendisi sorumludur. Bilgi ve belge sağlayan bir arkadaşın yazarı yanılttığı ya da düpedüz kandırdığı örneklerle hiç rastlanmaz. Ardından, özel teşekkür faslı gelir. Şu ya da bu yakın kişi ve kişiler, belirli sorumlulukları geçici olarak üzerlerine alıp yazarın kitabına gömülmesini sağlamışlardır. Öyle şeyler söylenir ki, yazarın kitap çalışmasına yoğunlaşmasının, yakınlarını çok önemli ve değerli şeylerden mahrum ettiğini düşünüp üzülebilirsiniz. Bu şablonda “aman kitabıyla uğraşsın da bize bulaşmasın” diyen yakına da, yazarın kitap çalışmasına salt belirli yükümlülüklerden kurtulmak için giriştiğinden kuşkulanan okura da yer yoktur.

Önsözde elbette böyle şeylerden söz etmeyeceğim. Bunun birinci nedeni, bu kitabın, bilgi ve belge sağlayan, “değerli” eleştirileriyle çalışmaya katkıda bulunan ve yükümlülük üstlenerek yazarı rahatlatan bir çevre olmadan yazılmasıdır. Ama böyle bir çevre olsaydı ve kitap bu çevrenin katkılarıyla yazılmış olsaydı bile, bundan söz etmezdim. Elbette nedeni var. Kitabın baş-

lığında “Binyıl Eşiğinde” sözü geçiyor. Binyıl eşiğindeki, yani 1997 yılındaki okurun, bu kitabın hangi akademik katkılarla, ne tür bir insani çevrede ve nasıl bir yükümlülük paylaşım ortamında yazıldığına ilgi duyacağını pek sanmıyorum. Bu nedenle, böyle bir deneyimim olsaydı bile yazmazdım. Ama 1997 yılının okurunun, kitap çalışmasının mutfağına büsbütün ilgisiz kalacağı da söylenemez. Kimi noktalar, mutlaka onun da ilgisini çekecektir. Önsöz’de, bu noktalara ilişkin olup nesnellikten kuşku duyulamayacak bilgileri aktarmakla yetiniyorum:

Dosya Adı: Kytap.doc.

Dizin: Winword.

Dosya yaratılışı: 21 Ocak 1997, saat 13.50.

En son kaydediliş tarihi: 04.08.1997.

Başından sonuna değiştiriliş sayısı: 367.

Toplam düzenleme süresi: 16.953 dakika.

En son çıkış tarihi: 04.08.1997.

Sözcük sayısı: 129.000.

Karakter sayısı: 726.974.

Metin Çulhaoğlu

Ağustos 1997, Ankara

GİRİŞ

Elinizdeki kitap üzerinde çalışırken, yalın, ama yalın olduğu ölçüde çarpıcı bir gerçek dikkatimi çekti. Türkiye solunun insanları, sosyalistlik ve devrimcilikle Marksizmi oldum olası bir ve aynı şey saymışlardı. O kadar ki, sosyalist ya da devrimci olduğunu söyleyen herhangi birinin Marksistliği ayrıca tartışma konusu yapılmıyordu. Böylece, devrimci ve sosyalist olanın Marksistliği, sol hareketin “müsellem kaziyesi” (herkesin teslim ettiği, kanıt gerektirmeyen önerme) durumuna geldi. Örneğin, 1960’lı yılların yoğun tartışmaları, hepsi Marksist olan, ama devrim stratejisi konusunda bir türlü anlayamayan kişiler, partiler ve gruplar arası mücadeleler olarak görülüyordu. 70’li yıllarda gene böyle görüldü. Kimileri için Marksizmin bir parlamentarist-revizyonist, bir de devrimci yorumu vardı. Öbür tarafından söylersek, Marksizmin bir doğru, bir de yanlış yorumu olabiliyordu. Tartışmalar, hepsi Marksist temelden kalkan, ama sonra ayrıışan bu yorumlar arasında cereyan ediyordu. Bütün bu hengâmede, Marksizmin kendisini tartışan pek yoktu.

Sonunda bu perde 90’lara doğru aralanır gibi oldu. Evet, perde biraz aralandı; ama bugün bile bu konuda ciddi bir suskunluk söz konusu. İnsanlar, Marksizmi pek tartışmak ve konuşmak istemiyor. Bu suskunluğun, Marksizme ilişkin tartışmaların bölücü sayılmasından mı, yoksa temel Marksist birikim yetersizliğinden, hatta yokluğundan mı ileri geldiği sorulabilir. Bu

sorunun yanıtı üzerinde fazla durmayı düşünmüyorum. Ama, kişisel olarak benim gözlemlerim, ikincisinin daha ağır bastığı yönünde.

Kuşkusuz, Türkiye solunun Marksizmden büsbütün habersiz olduğunu ileri sürmek haksızlıktır. Gelgelelim, Türkiye solunda Marksizm, devrimcilik ve sosyalizm gibi daha asal sayılan niteliklere iliştilen öylesi eğreti bir payanda olmuştu ki, pek çok kişi ve çevre Marksizmin en azıyla, en özetiyle ve giderek en kabalaştırılmış yorumlarıyla yetinebiliyordu. İyi de, neden? Sol, neden böylesi kısırlaştırılmış bir Marksizmle yetiniyor, bunun ötesine geçmek için çaba göstermiyordu?

Bu sorunun, kanımca pek çok kesimin benimseyebileceği açık birtakım yanıtları var. Örneğin, genel olarak Türkiye aydınınının kuramsal bir geleneği bulunmadığı çok sık söylenir. Devletçiliğin, halkçılığın, demokrasinin, salt pragmatik gerekçelerle, şu ya da bu hedefe götüren birer araç olarak algılanıp benimsendiği bir ülkede, Marksizmin hak ettiği kuramsal derinlikte ele alınması gerçekten çok güç. Türkiye solu, Marksizme başka ideolojilere baktığı gibi bakmıştır. Böyle baktığı için, çok kısa sürede örgüt ve strateji tartışmalarına gömülürmüş, pek estetik sayılamayacak bir vücut çalımıyla Marx'ı geçip Lenin'e demir atmıştır.

Burada açık açık söylemekte yarar görüyorum: Türkiye solu bu kestirmeci Lenin merakıyla, Lenin'e de büyük haksızlıklar yapacak ölçüde kuramsızlaşmış, sığlaşmış ve kültürsüzleşmiştir. Bu kuramsızlaşma, sığlaşma ve kültürsüzleşme, Lenin'in, Marx'ı her konuda içerip aşan bir Marx yorumcusu ve Marksizm uygulayıcısı olduğu yolundaki düşüncelerle birlikte ortaya çıkmıştır. Herhangi bir hastalığa karşı geliştirilen çok gerekli ve etkili bir aşının, tıp biliminin yerini tutabileceği sanılmıştır. Türkiye solu, eğer benzetme yerindeyse, Marksizmin tıp bilimi,

Leninizmin de aşı olduğunu fark edememiştir. Hastalıkların ve kaçınılabilir ölümlerin önlenmesi için somut çözümler bulamayan bir tıp bilimi elbette işlevsizdir; ama, şu ya da bu hastalığa karşı geliştirilen bir aşının, bilimin kendisinin yerine geçmesi hiç mümkün değildir.

Marksizmin Türkiye’deki talihsizlikleri bununla kalmamıştır. 60’lardaki yeniden doğuşunda strateji tartışmalarını kuramla özdeşleştirmek zorunda kalan sol, bu yüzden kurama bir yerden sonra hep uzak ve soğuk bakmaya başlamıştır. Solu gereksiz bölünmelere götüren, insanları oraya buraya savuran şey strateji tartışmaları, yani kuram değil miydi? Sosyalist hareketin sınıf hareketiyle buluşması, hep kurama takılıp kalması yüzünden gecikmiyor muydu? Bunlar önce içten içe soruldu, sonra gruplarda, ardından geniş toplantılarda, örgütlerde ve partilerde dile getirildi. Türkiye solu, bir dönem Marksizmi müselleme kaziyeye saymış ve ondan bu nedenle uzak durmuştu. Şimdi, uzaklığın gerekçeleri arasında, artık doğrudan red, geçersiz sayma, en azından kuşku da yer alıyordu.

1989-91 dönemeci, bütün bu yönelimleri gidebilecekleri son noktaya dek götürdü. SBKP’nin 1956’daki 20. Kongresi ardından ortaya çıkan ve tüm Avrupa solunu etkisine alan durum için Althusser’in söylediklerinin bir benzeri, 89-91 dönemecinde ve sonrasında yaşandı. Solun insanları, Marksizmin o katı nesnelciliğinin, hatta pozitivist mutlakçılığının yıllar yılı gizlediği gerçekleri şimdi yavaş yavaş görebiliyorlardı. Örneğin, hep yok sayılan birey (özne?); o güne dek sekterce bir kenara itilen, ama aslında Marksizmle sentezlenebilecek başka tarihsel öğretiler; sınıfa takılıp kalındığı için fark edilemeyen “yeni toplumsal hareketler”; artı değer sömürüsüne kilitlendiği için önemi kestirilemeyen küresel sorunlar; ve ekonomist indirgemeciliğe mahkûmiyet yüzünden ayrıca ele alınmaya değer bulunmayan

ideolojik ve kültürel sorunlar, artık bir bir kapıyı çalmaya başlıyordu.

Kapı çalınıyordu, ama ev sahibi hiç hazır değildi. Türkiye’de Marksizmin, bütün bu konuklardan kimilerini gerektiği gibi ağırlayacak, kimilerine yer gösterecek, kimilerine “biraz bekle” diyecek ve nihayet kimilerini de yeniden kapı dışarı edecek birikimi ve olgunluğu yoktu. Birikimsizlik ve toyluk o düzeydeydi ki, Marksizm bu kez bir dönem önceki konumun tam tersi konumların gerekçesi olarak da kullanılabilirdi. Örneğin o güne dek eşcinselleri hep yok sayan bir Marksist şimdi Marx’ın “insani olan hiçbir şey bana yabancı değildir” sözünü keşfediyordu. 25 yıl boyunca yatıp kalkıp Ekim Devrimi diyenler, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’nın Önsöz’üne yeniden bakmayı akıl ediyorlar, “içerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce bir toplumsal formasyon asla yok olmaz” cümlesini görünce Ekim Devrimi’nin zamansızlığı yargısına varabiliyorlardı. Sonra, solcuları Marksist olmadıkları için eleştirmenin de bir anlamı kalmamıştı; zaten Marx’ın bizzat kendisi “ben Marksist değilim” dememiş miydi? Özetle, Marksist oruç döneminde yararlı pek çok besine yüz çeviren Türkiye solu, iftar saati gelip çattığında, bu kez abur cubur dahil önüne ne gelirse yemeğe başladı.

Böyle bir konumlanışta, Ortodoks olmakla olmamak arasında herhangi bir derinlik farkı bulunması mümkün olmuyor. Oysa, Türkiye solu, pratik siyasetini zenginleştirmek için mutlaka derinleşmek zorundadır. Böyle bir derinleşmenin mekânı ise, Marksizmin o hep yüzeyinde gezinilen düşünce zenginliği ve pek girilmeyen alanlarıdır. Kendi adıma, Marksizmin, günümüz dünyasının olguları için sanıldığından çok daha fazla yanıt ve ipucu içerdiğini düşünüyorum. Elbette, yüzeyden derine inildiği, bakir alanlara girildiği takdirde.

İşte, bu çalışma, bir yanıyla bu yanıtların neler olabileceğine, diğer yanıyla da nereden ve nasıl türetilebileceğine ilişkin. Çalışmaya başlarken, önümde iki seçenek olduğunu gördüm. Birincisi, kendi adıma daha fazla açılım ve yorum getirebileceğim, daha fazla söz söyleyebileceğim alanlarla yetinmek ve diğerlerini en azından şimdilik boş geçmekti. İkinci seçenek ise şuydu: Belirli açılımlar ve yorumlar getirebileceğimi sandığım alanların yanı sıra, kendimi yeterince donanmış saymadığım, çizmeden yukarı çıkmaya cesaret edemediğim alanları da yalnızca başlık açma düzeyinde kitabın kapsamına almak. Eğer bir akademisyen olsaydım, bunlardan hiç kuşkusuz ilkini yeğlerdim. Ama, Türkiye sol hareketinin ve bu arada Marksizmin gelişip yaygınlaşmasını, gerçekten kolektif bir uğraş sayıyorum. Bu nedenle, benim boyumu aşan konuların, en azından başkalarının ilgisini ve üretimini davet etmek için ortaya atılmasında yarar görüyorum.

Yıllar önce, *Gelenek*'te yazarken altına girdiğim, ama henüz ödeyemediğim bir borcun bu çalışmada bir ölçüde ödenmiş olacağına inanıyorum. Altına girdiğim borç, iki kavramla ilgili. Birisi “yeni bir Marksist ekol yaratmak”, diğeri ise “özgül bağlamlı devrim kuramı”. Bu iki kavrama önce *Gelenek*'te, daha sonra ise *Sosyalist Politika*'da zaman zaman yer verildi. Elbette, içleri yeterince doldurulmadan. Bu çalışmada bu iki kavrama özel bölüm ayrılmış değil. Ama çalışmanın bütününe, bu kavramların içini doldurmada işlevli olacağını sanıyorum. Gerisini çalışmanın ilerleyen bölümlerine bırakarak, bu Giriş'te iki ön açılımla yetiniyorum.

Önce “Marksist ekol yaratmak”. Bu kavramla anlatmak istediğimin özü şu: Türkiye’de düşüncenin gelişip zenginleşmesi, ancak, Marksizmin yeniden canlandırılmasıyla, değişik alanlara doğrudan ya da dolaylı biçimde uzanan bir üretimin ek-

seni konumuna gelmesiyle mümkün olacaktır. Burada kastedilen, Marksizmin belirli bir yorumunun, siyaset, ideoloji, sanat, kültür, gündelik yaşam gibi alanlarda tek tip kalıplar üretmesi değil kesinlikle. Tam tamına şu: Marksizmi değişik boyutlarıyla eksen alan kapsamlı ve derinlikli bir tartışmanın, pek çok alandaki düşünsel ve pratik süreçleri etkilemesi. Örneğin, insanlar kapitalizmin bugünkü krizini, kâr oranlarının eğilimsel düşüş yasasına da bağlayabilirler, gene kapitalist üretim tarzına içsel başka olgulara da. Bağlantı noktası ne olursa olsun, kriz tartışmaları kaçınılmaz olarak Marksist bir eksene kayacak ve bu eksenindeki tartışmaların bütününden bir Marksist ekol belirginleşecektir. Keza, Marksizmin dün-bugün-gelecek bağlantılarına yaklaşımı, felsefeden edebiyata, sinemadan tiyatroya, Benjamin'den Brecht'e pek çok alanı ve tarihsel çizgiyi tartışma gündemine sokacaktır.

Kuşkusuz bugün Türkiye'de bu ve benzeri alanlarda hiçbir şey üretilmediğini söylemiyorum. Ama, üretilenler kendi alanlarında yalıtık, birbirleriyle ilintisiz durmaktadır. Siyasete açılan bir öğreti ve bir dünya görüşü olarak Marksizmin ötesinde kapsamlı bir *Marksist ekol* işte bu tür üretimleri etkileyen bir eksen oluşturabilecektir. Sözelimi, Quentin Tarantino'yu çok seven solcularla hiç sevmeyen solcuların “herkesin beğenisi kendine” deyip köşelerine çekilmelerindense, bu yönetmen ve senaristi belirli bir eksen çevresinde tartışmaları az şey midir?

Borcumun ikinci bölümü ise “özgül bağlamlı devrim kuramı” kavramıyla ilgili. Bu kavramla anlatmak istediğim çok açık olarak şu: Bir devrim kuramının inşasında, ülke ya da yerellik neresiyse oraya çok özel, derinlikli ve yaratıcı göndermeler yapılmadığı, oranın koşullarından özel olarak beslenilmediği sürece teorizm (kuramsalcılık) tehlikesi kaçınılmazlaşacaktır. Elbette bu çalışmanın Türkiye'ye ilişkin özel devrim kuramı ge-

liştirmek gibi bir iddiası yok. Ama, böyle bir gerekliliğin nedenlerine bu çalışmada değinilecek. Şu kadarını şimdiden söylemek belirli bir açılım sağlayabilir: Örneğin “özgöl bağlamlı kapitalizm kuramı” diye bir şeyden söz etmek saçmalaktır; çünkü, bir üretim tarzı olarak kapitalizm, herhangi bir yerelliğe özel atıfta bulunmaksızın, daha genel düzeyde kuramlaştırılabilir. Buna karşılık, devrim kuramı böyle bir genellik ve evrensellik taşıyamaz. Çünkü, devrim kuramının yaşamsal girdileri, çok daha fazla üstyapı kaynaklı, üstyapı belirlenimlidir. Üstyapı dendiğinde, kuram daha fazla özele zorlanacak, kapitalist üretim tarzının genel üstyapı biçimlenişleri konusunda söylenebilecekler ise, kuramın karşılığı olamayacak ölçüde ilkelerle ve en genel çizgilerle sınırlı kalacaktır.

Kısacası, bu çalışmada Marksizme ilişkin genel bir çerçeve oluşturmayı ve bu çerçevenin öğelerini Türkiye sol hareketi ile ilişkilendirmeyi deniyorum. İlişkilendirmede, mutlak bir öncelik-sonralık sıralaması gerekmiyor. Yani, Marksizmden kalkarak Türkiye’ye ve Türkiye soluna göndermede bulunulabileceği gibi bunun tersi de yapılabilir. Marksizmden kalktığı anda, açılımını yapmaya çalıştığım sorular kısaca şöyle özetlenebilir: Marksizmden elde kalan görece en sağlam yapılar neler? Bugüne kadar Marksizmde hep yanlış anlaşılan ya da yorumlanan özel alanlara ilişkin neler söylenebilir? 70 yıllık reel sosyalizmin Marksizmin gelişimi üzerindeki etkileri nasıl değerlendirilebilir? Marksizmin özne-nesnellik, tikellik-bütünlük, temel-üstyapı, bilinç-ideoloji vb. gibi geleneksel ikilemlerine nasıl yaklaşılabilir?

Bu ve benzeri soruları yanıtlama çabası, tarihsel ve güncel zeminin irdelendiği bir bölümle başlıyor. Başlangıcın böyle olmasının gerekçesi şu: Özgün içeriği ne olursa olsun, Marksizmin herhangi bir ülkedeki ve tarihsellikteki edinimi (temellükü)

o ülkenin ve tarihselliğın özel koşullarında belirlenir. Başka deyişle, özel koşullardan ve tarihsellikten büsbütün bağışık, bunlardan etkilenmeyen bir Marksizm edinimi (Marksizmin aydınlar ve işçi sınıfı hareketi tarafından benimsenmesi) tarih boyunca hiçbir dönemde, hiçbir yerde olmamıştır. Dolayısıyla, Birinci Bölüm, eğer deyim yerindeyse Marksizmin “alıcısı” olacak aydın kesimin, önce genel, sonra Türkiye ölçęindeki belirlemeleriyle ilgili.

İkinci Bölüm, Marksizmin seçilmiş temel alanlarına ilişkin yorum ve değerlendirmeleri içeriyor. Marksizmin dünden bugüne yüz yüze kaldığı geleneksel talihsizliklere kısaca değinildikten sonra, yaklaşık yüz yıldır ciddi tartışmalara konu olan, bundan sonra da olacağa benzeyen temel konulara giriliyor: Nesnellik ve insan etkinliği; yapı ve bütünlük; Marksizmin aydınlanma düşüncesi ve pozitivizmle ilişkişi; ve elbette Marksist yöntem. Anlaşılabileceği gibi, bu bölümde geliştirilen genel yorum ve yaklaşım, daha sonraki bölümlerin içeriğini de belirleyecek bir önem taşıyor.

Üçüncü Bölüm, Marksizmin özel olarak sorunlu alanlarından biriyle, ideolojiyle ilgili. Burada Marx'ın ideoloji kavramına, “yanlış bilinç”ten başlayarak “meta fetişizmi”ne dek uzanan dalgalı yaklaşımı ele alınıyor. Kişisel olarak, günümüzde, özellikle kitle kültürü, medya, milliyetçiliğın yeniden yükselişi ve benzeri olgularla birlikte, ideoloji konusunun her zamankinden daha büyük bir önem kazandığını düşünüyorum.

Dördüncü ve Beşinci Bölümler, özgül bağlamın devreye daha çok girmesini gerektiren ana başlıkları ele alıyor. Dördüncü Bölüm, yani “Marksizm ve Siyaset Kuramı”, az önce özgül bağlamlı devrim kuramı ile ilgili olarak söylenenler doğrultusunda açıklanıyor. Aynı şey “Sermaye Sınıfı ve Devlet” başlığını taşıyan Beşinci Bölüm için de geçerli. İkişi için de yineliyorum:

Somut ülke göndermesi olmadığı sürece, gerek siyaset gerekse devlet ve sınıflar konusunda salt kuramsal düzlemde alınabilecek yol, kesin sınırlara gelip dayanacaktır. Bundan ötesine ise ancak zihinsel alıştırma ya da spekülasyon düzeyinde geçilebilecektir. Örneğin, önde gelen Marksistlerin, devlet kuramını geliştirme uğraşında “yapısalcılık”, “araçsalcılık”, “işlevselcilik” ya da “yapısal-işlevselcilik” türü kavramlar çevresindeki saf-laşmalarının, somut gönderme olmadığı sürece, salt kuramsal düzlemde aşılması mümkün değildir. Bundan ötesi, skolastiğin alanına girecektir.

Altıncı Bölüm’ü ise bir tür parantez saymak mümkün. Bu bölümde, Marx’tan bu yana hayli etkili olmuş, Batı Marksizmindeki tartışmaları hem zenginleştirip canlandırmış hem de bir noktaya tıkmış üç önemli Marksiste ilişkin kısa bir değerlendirmeye yer veriliyor. Bu üç önemli isim Lukács, Gramsci ve Althusser. Bölümün yargısı, kimilerini düş kırıklığına uğratacak ölçüde basit: Bugün en başta ve öncelikle Marksist olmak, Lukács, Gramsci ya da Althusser’ci Marksist olmaktan daha büyük bir zenginlik taşımak, daha çok şeyi görebilmek anlamına geliyor.

Yedinci Bölüm’de, yeniden Türkiye’ye, Türkiye aydınına ve insanına dönüyoruz. Birinci Bölüm’de daha çok “Marksizm alıcısı” kimliğiyle irdelenen özne, bu bölümde bu kez sentezleyici ve dışa yansıtıcı rolüyle araştırılıyor. Türkiye toplumunun ve insanının on yıllardır yaşadığı doğululuk-batıllık ikilemi, belirli bir çerçeve içinde kısaca tartışılıyor.

Çalışma “Günümüzün İdeolojik Ağırlığı” başlığını taşıyan Sekizinci Bölüm’le sona eriyor. Burada ele alınan konu, pek çok çevre tarafından postmodernizm ve postmarksizm olarak tanımlanan düşüncelerin Türkiye solu üzerindeki etkisi. İlginç olan nokta şu: Kuramsal ve felsefi geleneği hayli zayıf sayılabilecek Türkiye solu, postmodernist ve postmarksist düşünce-

lerle yaklaşımların fazlaca etkisinde kalabilmiştir. Kuşkusuz, Türkiye solu 80'lerle birlikte birdenbire felsefi ve entelektüel derinlik kazanmış değildir. Olup biten, Türkiye solunun pragmatist, güncelci, kuramdan ürken, kuşkucu, hatta agnostik (bilinmezci) yanlarının, postmarksizmin ve postmodernizmin gene güncelci, pragmatist, parçacı ve yadsıyıcı (Marksizme ilişkin) içeriğiyle örtüşmesidir.

*
* *

Açık konuşmak gerekirse, sol harekette polemğin yararına hep inandım. Ama, elinizdeki, bir polemik kitabı değildir. Polemğin, sınırları daha belirgin çizilmiş, daha özel, giderek daha somut konularda yararlı olabileceğini düşünüyorum. Burada yapılmaya çalışılan ise, belirli bir Marksizm anlayışının ve yorumunun mümkün olduğunca kapsamlı biçimde sergilenmesidir. Böyle bir çabanın polemik eksenli olması, kendine tek bir hedef seçmesi mümkün değil. Bu nedenle, kitapta belirli Marksizm yorumlarına yönelik itirazlar, karşı çıkışlar, giderek sert denebilecek eleştiriler olsa da, bunların yerleşik anlamıyla polemik sayılmaması gerektiğini söylüyorum.

Ele alınan konuların karmaşıklığına ve güçlüğüne karşın elimden geldiğince açık yazmaya çalıştım. Kuşkusuz, açıklık, konulara olduğu kadar dile de hâkimiyeti gerektiriyor. Türkçenin kullanımını konusunda hiçbir zaman iddialı olmadım. Ama özellikle son dönemlerde yetişen gençlerin Türkçe kullanımlarına baktığımda kendime güvenim artıyor. Bu güvene karşın, kitap okumayı seven bir kesimden zaman zaman duyduğum beğeni ölçütlerini karşılayabileceğimi sanmıyorum. Kitap okumayı sevenlerin, okuduklarını “keyifli” ya da “lezzetli” sıfatlarıyla tanımladıklarına çok tanık oldum. Böyle bir kuramsal çalışmanın keyifli ya da lezzetli bir üslupla nasıl kaleme alınabi-

leceği konusunda doğrusu hiçbir fikrim yok. Sonuçta, keyif ve lezzet konusunda iddialı olmadığımı peşinen açıklıyorum.

Bir açıklama daha: “Halkın anlayabileceği dilde yazma” konusunda da herhangi bir becerim olduğunu düşünmüyorum. Ama bu alanda çok becerikli olsaydım bile, kitabın belirli bölümlerini halkın anlayacağı dilde nasıl yazardım, bilemiyorum. Yeri gelmişken, bu konuda Andre Gide’in düşüncelerini aktarmak yararlı olabilir. Şöyle diyor Gide: “Halk, iyice göze çarpan bir sonuca varmayan yazardan hoşlanmaz; hiçbir sonuca varmamak, kararsızlık, düşünce tembelliği ya da inanç zayıflığı yüzünden kusur işlemektir, diye düşünür halk; ve zekâdan pek tat alamadığı için, bir inancın değerini, çoğunlukla, olumlanmanın şiddeti, sürekliliği ve tek biçimliliği ile ölçer.” (A. Gide; *Dostoyevski*, Çeviren: Bertan Onaran, de Yayınevi, 1965, s. 41.)

Ne yazık ki, Türkiye’ye bakıldığında, Gide’in söylediklerinin halk bir yana, ortalama solcu için bile geçerli olduğunu kabul etmek gerekiyor. Gene ne yazık ki, gerçekten çapraşık ve tartışmalı konularda ihtiyatlı konuşmak ve yazmak, kimi solcularca kişiliksizlik ya da siyasal cesaretsizlik sayılabiliyor. “Ne yazık ki” diyorum; ama bunu kendi adıma pek önemsemiyorum. Uymaya çalıştığım ölçüt şu: Altından kalkabileceğime, arkasından durabileceğime inandığım her konuda sonuna kadar gitmek, diğerlerinde ise temkinliliği ve ölçüyü zül saymamak...

Kitapların önsözleri ve sunuşlarıyla sonsözleri, bana hep futbolcuların maç önceleri ile maç sonralarını anımsatır. Futbolcuların ilginç bir yanları vardır: Doğru, uygar ve sağlıklı konuştuklarında ruhsuz ve içtenliksiz; yanlış, kışkırtıcı ve saldırgan konuştuklarında ise içtenliklidirler. İlkini maç öncesinde, ikincisini ise sonrasında sergilerler. Örneğin maçıdan önce “centilmence bir maç olsun, iyi oynayan taraf kazansın” diyen futbolcu çok uygar konuşmaktadır, ama hiç de içten değildir.

Maçtan sonra “abi bu hakemlerle lig bitmez” diye bağırıp kramponlarını fırlatan futbolcu ise, tahrikçi sayılabilir, ama alabil-diğine içtendir. Yazar olarak, önsözümün de sonsözümün de, arada yazılanlarla birlikte, hep aynı tonda, aynı iddia ve tevazu ölçülerinde, ama en önemlisi aynı içtenlikte olmasını gerekli görüyorum.

Sonuçta, ne dersem diyeyim, bu çalışmanın içeriğini kimisi bir sapma başlangıcı sayacak, kimisi de tersine Ortodokslukta direktme olarak yorumlayacaktır. Marksizme ilişkin bir çalışmanın bir kesimce sapma, bir başka kesimce Ortodoks sayılması, Marksizmin köklü birikime sahip olduğu ülkelerde pek görül-meyecek bir garabettir. Ama bizde olabiliyor.

Türkiye sol hareketinin son iki-üç yılındaki örgütlülüğüm-de, arkadaşlarımla birlikte bir eleştiri, serzeniş, hatta sataşmayla çok sık karşılaştım. Denebilirse, bizim gibileri tanımlamak için bir kavram bile icat edildi: “Marksizm muhafızları.” Nerede ne konuşsak, Marksizm adına neyi savunsak, hep aynı sataşmayla yüz yüze geldik: “Bize Marksizm muhafızlığı yapmayın...”

Bu kitapta söylenenler Marksizm muhafızlığı sayılır mı, sa-yılmaz mı bilemiyorum. Ama şunu söylemeden edemiyorum: Muhabbet tellalı bu kadar çok olan bir şeyin birkaç muhafızı da oluversin, ne çıkar?

BÖLÜM 1

TARİHSEL VE GÜNCEL
ZEMİN

AYDIN KONUMU VE AYDININ ARANIŞI

Edebiyat ve sanatla uğraşanlar, siyaset ve toplumbilimcilere göre belirli bir ayrıcalığa sahipler. Edebiyatçılar ve sanatçılar, toplumsal olguları çok çarpıcı ve özlü deyişlerle betimleyebiliyorlar. Ama asıl ayrıcalıkları, çarpıcı ve özlü deyişlere ulaşmalarında değil, kendilerini bu yetkinliğe götüren çözümler, yöntemler ve süreçler konusunda herhangi bir açıklama yapma yükümlülüğü taşımamalarında. Buna karşılık, siyaset ve toplum bilimciler, her yargının, her genellenin hesabını ayrıntılarıyla vermek zorundalar. Gorki, aydınları “ülkedeki her tür kötülükten sorumlu olan ülkenin en iyi insanları” olarak tanımlamıştı. Nurullah Ataç’a göre aydın “her doğrudan bir yalan, her yalanda bir doğru bulmaya çalışan kişi”dir. Gorki de, Ataç da, az önce değindiğim anlamda ayrıcalıklı konumdadırlar. Söylediklerini beğenirsiniz, beğenmezsiniz. Ama özlü ve çarpıcı bulursunuz. Gelgelelim, ne Gorki ne de Ataç, bu tür yargılara nasıl, hangi çözümlerle ulaştıklarını tutup size anlatırlar. Anlatmak zorunda değillerdir. Eğer gerekli görüyorsanız, onların söylediklerini siz kendi alanınızda irdeler, gerekçelendirmeye çalışırsınız.

Siyaset ve toplum bilimcilerin konumunun farklı olduğunu söylemiştim. Siyasetle uğraşanlar, dile getirdikleri yargıların temellerini ve gerekçelerini açıklamak zorundadırlar. Bu söylenen, batıdan bir kavramı kullanacak olursak, “politik Marksizm” için çok daha geçerlidir. Marksistler, aydına ilişkin yaklaşımlarında, güzel ve çarpıcı deyişlerle yetinemezler. Yapacakları bir sürü iş vardır. Örneğin, toplumsal bir kategori olarak aydını

bir bütünlük içine yerleştirmek; aydının bu bütünlük içindeki dinamiklerini çözümlmek; nesnel süreçlerin aydın konumunu nasıl etkilediğini irdelemek, gibi.

Salt aydın konusu değil. Başka herhangi bir olgunun çözüm- lenmesi gündeme geldiğinde, bu olguya bütünüyle içsel dene- bilecek dinamiklerle, aynı olguyu belirleyen dışsal dinamikleri ayırt etmek çok güçtür. Böyle bir ayırım, ancak soyutlamanın üst düzeylerinde yapılabilir. Soyutlamanın daha alt düzeyle- rinde ise, iç ve dış dinamiklerin ayrıştırılması giderek güçleşir. Bununla birlikte, soyutlamanın üst düzeylerinde yol alındığı açıkça belirtildiği sürece, ayrımlara yönelmekte yönlemsel bir hata söz konusu olmayacaktır.

Az önce söyleneni aydın bağlamında somutlayacak olursak, soru şu:

Aydın, salt aydın olarak sahip olduğu konuma özgü, yani içsel, yani başka toplumsal kategorilere göre özde ayrıksı dina- miklere sahip midir? Geleneksel yaklaşım bu soruyu şöyle ya- nıtlayacaktır: Aydın, aydın da olsa, içinde yaşadığı toplumsal- lıktan ve tarihsellikten yalıtık kalamaz; dolayısıyla bu toplum- sallığın ve tarihselliğin belirlenimlerinden bağışık, salt aydın konumuna özgü dinamiklerden söz etmek mümkün değildir...

Böyle bir yanıtta pek çok doğru vardır. Ama, az önce de- ğindiğim gibi, bu doğruların, soyutlamanın daha alt düzeyle- rinde devreye sokulmaları gerekir. Bana kalırsa, soyutlamanın üst düzeylerinde kalındığı sürece, aydının salt aydın konumu- na özgü birtakım dinamiklerden söz etmek mümkündür. Eğer yönlemsel titizlik aranıyorsa, titizliği ihlâl eden, işe üst düzey soyutlamalardan başlamak değil, hep bu düzeylerde kalıp ele alınan olguyu ete kemiğe büründürmemektir. Sonuçta, aydına özgü ya da içsel dinamiklerden söz edilebileceğini düşünüyö- rum ve buradan devam ediyorum.

Belki daha önceki tarihsel dönemler için de geçerli sayıla- bilir. Ama burada özel olarak sözünü ettiğim, 17. yüzyıldan bu

yana 300 yıla yaklaşan bir tarihsel sürecin aydınıdır: Avrupa’da aydınlanmayı, burjuva devrimlerini, sosyalist iktidar deneyimlerini; başka ülkelerde sömürge dönemini ve ulusal kurtuluş savaşlarını; Türkiye’de ise Osmanlı’nın son dönemlerini, İttihat ve Terakki’yi, ardından Cumhuriyet dönemini yaşayan aydın. Hepsinde ortak olanın şöyle özetlenebileceğini sanıyorum: Aydın, toplumda bir düzen, yerleşiklik, oturmuşluk ve akılcılık arar. Altını önemle çiziyorum: Aydını asıl belirleyen, kendi başına hareket ve değişim aranışı değil, oturmuşluk ve düzen aranışıdır. Hareket ve değişim, o an için var olmadığına inanılan yerleşikliği, oturmuşluğu ve akılcılığı getirecek süreçtir yalnızca.

Söylenenin önemi şurada: Aydının asıl tanımını değişim ve hareket aranışıyla yapan bir yaklaşım, dönem dönem çarpıcı biçimde öne çıkan aydın edilgenliğini, yetinmeciliğini ve hareketsizliğini açıklayamayacaktır. Örneğin, aydın, değişim ve hareket aranışının başatlığıyla tanımlandığında, günümüzün postmodernist eğilimlerinin ve bu arada “tarihin sonu” türü savların en başta aydın kesim üzerindeki etkilerini açıklamak güçleşecektir. Buna karşılık, aydını düzen ve oturmuşluk aranışıyla tanımlayan yaklaşımın, dönemsel aydın edilgenliğini, var olan toplumsal düzenden başka bir düzen olamayacağına yönelik inançla (daha doğrusu inanç yitimiyle) açıklaması mümkündür. Kısacası, aydında, ona içkin bir dinamizm görmek de yanlıştır; bir dönem kovuşuna çekilmiş görünen aydının bu halini değişmez saymak da.

Şimdi aydının iç dinamiklerine daha yakından bakmaya çalışalım. Aydının, düzen ve akılcılık aranışı içinde olduğu söylendi. Ancak bu aranış, kesinlikle, kendi içinde düzenli ve oturmuş olan aydının, kendine dışsal düzensizliklere ve çarpıklıklara tepkisinden ibaret değildir. Tersine, aydını asıl hareketlendiren, bizzat kendi konumunun da bir çelişki içermesidir. Aydın, içinde bulunduğu toplumsal bütünlüğü nesnel olarak düşüne-

mez; çünkü bu bütünün içerdiği çelişki ona içseldir. Aynı aydın, kendini öznel olarak sorgulayamaz da; çünkü kendini salt kendisiyle yapmamakta, onu da “yapan” bir toplumun içinde yaşamaktadır.¹ İşte, aydını hareketlendiren, bu gerilimin yarattığı dürtülerdir. Yinelıyorum: Hareket adına hareket değil; bir birey olarak toplumla gerilim yaşamayacağı, toplumun kendine yansıttığı çelişkilerden arınabileceği ve kendini salt kendisi olarak sorgulayabileceği bir ortama ulaşmak için hareket...

Thomas Morus’tan Campanella’ya ve Bacon’a birçok çaplı aydının, düzen ve akılcılık aranımlarını hep “ada” kurgusuyla çerçevlendirmeleri, yukarıda kısaca değinilen nedenlerden ötürü rastlantı sayılamaz. Çaplarına karşın, bu aydınlar kendi çelişkilerini var olan toplum içinde çözememişler, ada kurgusuyla yalıtıktıkları bir toplum düşüne yönelmişlerdir. Kuşkusuz, böyle bir kurgunun, genel toplumsal dinamiklerin daha yavaş geliştiği bir döneme denk düştüğünü eklemek gerekiyor. 1789’dan sonra, özellikle 1800’lerle birlikte hızlanan toplumsal dinamikler, aydını, adaya göre daha reel denilebilecek kurgulara, giderek bütünsel sistemlere yöneltmiştir.

Eğer böyleyse, aydının bir sonraki gündemi *dışa açılma* ya da kendini dışa yönelik olarak gerçekleştirme uğraşı olacaktır. Dışa açılmayı bir süreç sayarsak, bu sürecin temel dinamikleri iki genel başlık altında toplanabilir. Birinci başlık, birey olarak aydına da içsel olan, dışarıdan etkilense bile aydının özel konumunda biçimlenen dinamikleri kapsıyor İkinci başlığa ise taşıyıcı toplumsal paradigmlar demek mümkün. Bu başlık, örneğin milliyetçilik, halkçılık, kalkınma, sosyalizm gibi, aydını kuşatan toplumsal-siyasal yönelimlerle ilgili.

Birinci başlık: Aydınların dışa açılma sürecinin daha içsel dinamikleri arasında, benmerkezcilik, romantizm, erk tutkusu ve aracılık sendromu yer alıyor. Burada söylemeye çalıştığım şu:

1 Jean Paul Sartre; *Aydınların Savunusu*, Çev.: S.R. Kırkoğlu, Alan Yayıncılık, 1985, s.45-46.